

UOT-811.11-112

Səhifə: 192-196

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.1.192>

Mehriban Səfərova
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
safarova.mehriban @bk.ru

İNGİLİS DİLİNİN KANADA VƏ AFRİKA VARIANTLARININ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

İngilis dilinin variantlarını araşdırdığımız zaman bir məsələnin şahidi oluruq ki, variantlarda fərqliliklərin əmələ gəlməsi eyni zərurətdən doğur. Yeni yaranan anlayışları adlandırmaq zərurəti ya yeni sözlərin formalaşmasına, ya da mövcud sözlərin əsasında yeni mənaların əlavə edilməsinə səbəb olur. Burada yeganə dil ingilis dili olmadığına görə, yəni yerli xalqların dili də əsas faktorlardan hesab edildiyinə görə ədəbi ingilis dilindən fərqli xüsusiyyətlər meydana çıxır. Yazılı dil bu təsirlərə məruz qalmır. Bu fərqliliklər özünü daha çox danışmaq dilində bürüzə versə də dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan ingilisdilli əhəlinin bir-birini anlamasına maneə deyildir. Fərqliliklərin mütəmadi xarakter aldığı sahələr isə daha çox tələffüz və leksika sahələridir. Bütün bu fərqlər yuxarıda adını çəkdiyimiz variantların ayrıca bir dil olması faktını sübut etmək üçün yetərli deyil. Fərqliliklərin hər biri Britaniya variantı üzərində təşəkkül tapdığına görə ayrıca dildən söhbət gedə bilməz.

Açar sözlər: ədəbi dil, variant, tələffüz, sait, samit, sözdüzəltmə.

Giriş: İngilis dili İngiltərə, ABŞ, Kanada, Avstraliya, Cənubi Afrika, Yeni Zelandiya kimi ölkələrin dövlət dilidir. İngilis ədəbi dili, dilin, ingilisdilli ölkələrin hər birində işlədilən universal formasıdır. Bu, ingilis dilinin beynəlxalq standartıdır. Lakin bu standart yuxarıda adını çəkdiyimiz ölkələrdə müxtəlif şəkildə özünü bürüzə verir. Beləliklə də, ingilis dilinin aşağıdakı regional variantları meydana çıxır: Amerika variantı, İrlandiya variantı, Şotlandiya variantı, Kanada variantı, Avstraliya variantı, Yeni Zelandiya variantı, Cənubi Afrika variantı, Hind variantı. Yuxarıda adını çəkdiyimiz variantların heç biri dialekt hesab edilmir, çünki onlar ədəbi dilə malikdir. Bu variantların hər biri alınma sözlərin çoxluğu ilə xarakterizə olunur. Bəzi sözlər ingilis dili vasitəsilə beynəlxalq status qazanır. Hind dilindən ingilis dilinə keçmiş, daha sonra beynəlxalq səviyyədə işlənən *bungalow* (birmərtəbəli ev), *khaki* (rəng), *mango* (meyvə növü), *sari* (geyim növü), yaxud Avstraliya variantından keçmiş *dingo* (vəhşi, tam əhilləşməmiş it növü), *kangaroo* (kenqru) kimi sözləri misal gətirmək olar. [7, s. 232-233]

Kanada variantının yaranmasının tarixi XVII əsrə, ingilis kolonistlərinin buraya gəlişinə təsadüf edir. İngilis kolonistləri burada həm yerli əhali olan hindu və eskimoslar, həm də hələ XVI əsrdə buraya yerləşmiş fransız kolonistləri ilə üzləşdilər. Kanada variantı həm ərazidə məskunlaşmış İngiltərə müstəmləkələrinin ingilis, şotland, irland mənşəli olmaları, həm fransız-kanadalıların və aborogen tayfaların dilə göstərdiyi təsir nəticəsində formalaşdı. Kanadada iki dövlət dili mövcuddur: ingilis və fransız.

Kanada variantı həm Britaniya, həm də Amerika variantlarının təsiri ilə formalaşmışdır. Buna ABŞ-dan Kanadaya istiqamətlənən müntəzəm nəşrlər və bədii ədəbiyyat, eləcə də radio proqramları, kino, teatr təsir göstərmişdir. Kanadada Fransız ədəbiyyatı XVIII əsrin 60-cı illərində, anqlo-Kanada ədəbiyyatı isə XIX əsrdə təşəkkül tapmışdır. Buna baxmayaraq bu variantın özünün də spesifik xüsusiyyətləri vardır. İngilis dilinin Kanada variantında işlənən sözlər kanadianizmlər adlandırılır. Müasir Kanadada istifadə olunan ədəbi ingilis dili onu Britaniya və Amerika variantlarından fərqləndirəcək heç bir özəlliyə malik deyil. Bunu həm Kanadalı müəlliflərin yazılarında, həm də dövlət səviyyəsində rəsmi yazışmalarda müşahidə etmək olar. Kanadalıların danışdığı dili isə, həm tələffüz, həm də leksik baxımdan fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Amerikalılar

belə düşünürlər ki, Kanada variantı Britaniya variantı ilə çox oxşardır. Onlar *kran* mənasını verən *faucet* sözü əvəzinə *tap*, *sıyıq* mənasını verən *oatmeal* sözü əvəzinə *porridge* sözlərini işlədirlər. Britaniyalılar isə bunun əksini iddia edirlər, yəni kanadalıların danışdığı variant Amerika variantı ilə eynidir. Kanadalılar *benzin* mənasını verən *petrol* sözü əvəzinə *gas*, *yük maşını* mənasını verən *lorry* əvəzinə *truck* işlədirlər. Kanada variantında Amerika variantında olduğu kimi çox böyük qrammatik fərqlər sezilmir. Kanada variantında *rəng*, *teatr* mənasını verən *colour*, *theatre* sözlərinin yazılışı Britaniya variantındakı yazılış ilə üst-üstə düşsə də, *aluminium* sözü Amerika variantında olduğu kimi *aluminum* şəklində yazılır. [2, s. 164]. Kanada və Amerika variantları bir-birindən daha çox intonasiya və ton məsələsində fərqlənir. Leksika və frazeologiya isə fərqlərin daha az olduğu sahələridir. XIX əsrdə Kanada da Amerikavariantı daha çox işlənməyə başlamışdır. Bu, özünü daha çox məktəblərdə Amerika dərsləkləri və lüğətləri sahəsində büruzə vermişdir.

Kanada variantı ədəbi ingilis dili tələffüz norması (RP) ilə Ümumi Amerika variantı arasında, daha çox sonuncuya meyilli olub, orta bir mövqə tutan variantdır. Kanada ingiliscəsi ilə Britaniya ingiliscəsinin tələffüz xüsusiyyətlərini müqayisə etsək görərik ki, bütün səviyyələrdə istər sait və samit səslər sistemində, istərsə də vurğu, struktur və intonasiya səviyyələrində oxşarlıqlar fərqlərə nisbətən çoxluq təşkil edir. Kanada variantı və RP eyni sayda və tipdə olan samitlər sistemində malikdir. Bununla bərabər, bu iki variant arasında ən nəzərəçarpan fərq saitlər sistemində özünü göstərir. Bunlar ayrı-ayrı sait fonemlərin keyfiyyəti və onların işlənməsi xüsusiyyətlərindəki fərqləri əhatə edir. İki variant arasındakı fərqləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Rp -də olmayan, lakin Kanada variantında özünü göstərən retrofleks [3^V], [ə^V], sait səsləri ən nəzərə çarpan fərqlərə daxildir .

Kanada variantı

Bird [b3^Vd
Sister [sistə^V]

RP

[b3:d] (quş)
[sistə]. (bacı)

2.[ai], [au] diftonqlarının işlənməsində Kanada ingiliscəsində mövcud olan[ei] və ya [əi] və ya [eʊ] [əʊ] [ʌʊ] diftonqlarına uyğun gəlməsi.

Kanada variantı

Out [eʊt]
Nice [neis]
Height [heɪt]
Price [preɪs]

RP

[aut] (çöl)
[nais] (gözəl)
[haɪt] (hündürlük)
[praɪs] (qiymət)

3.[l] [m] [n] kimi sonor samitlərdən əvvəl bir çox hallarda əlavə sait sətələffüz edilir.

Mail [meɪl]
Film [filəm]
Known [nouən]

[meil] (meyl)
[film] (film)
[noon] (bilinən)

4. Kanadanın bəzi əyalətlərində bəzi sözlərdə [æ] səsi [a] səsi ilə əvəzlənir. Bu dəyişiklik şotland dilinin təsiri nəticəsində baş vermişdir.

Man [man]
Bad [bad]

[mæn] (adam)
[bæd] (pis).

5. Kanada variantında danışanlar moon (ay), too (həmçinin), noon (günorta) sözlərini [mjun] [tju] [njun] şəklində tələffüz edirlər.

6. Müşahidə olunan tendensiyalardan biri də müəyyən sözlərdə intervokal mövqedə kar samitlərə nisbətən daha çox cingilti samitlərə üstünlük verilməsidir.

Luxury [l ʌgzəri]
Significant [sig 'nɪfɪgənt]

['l ʌ kʃəri] (lüks)
[sig 'nɪfɪk ʌ nt] (vacib)

7. Digər bir özəllik Kanada ingilis dilində [æ] foneminin daha çox müşahidə olunmasıdır.

Dance [dæns]
Bath [bæθ]

[da:ns] (rəqs)
[ba:θ] (hamam)

Bəzi sözlərin tələffüzündə Kanada -ingilis dili nə Amerika, nə də ədəbi ingilis dili modelinə riayət etməyərək fransız dilinin təsirinə məruz qalır. Kanada variantı Amerika variantı Britaniya

variantı Valet [væ'lei]

['vælit]

['vælit] (vale)

Bouquet [bu 'ker]

[bou 'kei]

['bukei] (dəstə, buket)

8. Kanada variantında [æ] fonemindən qabaq [r] səsi gəlırsə, o həddindən artıq dodaqlanır. Məsələn, rat (siçovul), rabbit (dovşan).

9. Gənclər arasında [tʃ] səsinin üstünlüyü müşahidə edilir. [tʃun]

10. Kanada variantında bəzi sözlər ya ədəbi ingilis dili normalarına uyğun, ya da Amerika variantına əsasən tələffüz edilir. Məsələn, dictionary [ˈdɪkʃənəri], [ˈdɪkʃənəri]; laboratory [ˈlæbrətəri] [ˈlæbrətəri] və s. [3, s. 48]

Kanada variantının fonetikasında olduğu kimi, leksikasında da həm Britaniya, həm də Amerika variantı ilə oxşar cəhətlər vardır.

Kanadianizmlərin toplandığı lüğətdə Kanada mənşəli 10000 söz və ifadə siyahıya alınmışdır. Bunların arasında *kerosene* və *chesterfield* (divan) sözləri də yer almışdır. [2, s. 164].

Amerika variantında olduğu kimi, Kanada variantında da lüğət tərkibi burada yaşayan müxtəlif millətlərdən olan adamların dilindən alınma sözlər hesabına formalaşmışdır.

1. Yerli əhali olan hinduların dilindən, əsasən, heyvan, quş, bitki adları mənimsənilmişdir. Bundan başqa yeni ölkədə ingilis kolonistlərinin ilk dəfə rastlaşdığı əşya və hallara verilən adlar da lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir. Məsələn, *barboka* (ət və ət məhsullarını qızartmaq üçün vasitə). Yeri gəlmişkən Amerika variantı bu sözü Kanada variantından *barbecue* şəklində almışdır. Bu qəbildən olan sözlərə *dunch* (tam bişməmiş çörək), *dwy* (qarlı və yağışlı fırtına), *pack* (zərbə), *shack* (daxma), *puckerin*, *turned over* (xəstə), *cowly* (zalım), *slinky* (nazik), *slovey* (incə), *to fathom out* (izah etmək), *to glutch* (udmaq) kimi sözləri aid etmək olar.

2. Coğrafi adların böyük əksəriyyəti ya hindu, ya da fransız dillərindən alınmışdır. Bəzi şəhər adları həm fransız, həm də ingilis dilində səslənməyə malikdir. Məsələn, *Trois – Rivières* və *Three rivers*.

Bəzi ingilis sözləri Kanada variantında yeni mənalar əxz etmişlər.

Kanada variantı

Airsome – soyuq

Cozy – enerjili

Proud – razı

Tidy- cəld

Fist – kifayət etmək

To saddle – razılaşmaq

Scheme – bədbəxtlik

Batch – güclü qar

Lop-dalğa

Frog- içki adı

Britaniya variantı

havalı

rahat

qürurlu

təmiz

yumruqlamaq

yəhərləmək

sxem, cədvəl

dəstə

budamaq

qurbağa

3. Kanada variantının lüğət tərkibinə ingilis dili materialları əsasən təşəkkül tapmış, lakin sləng sayılan bəzi ifadələr də aiddir. Məsələn, *hang- ashore* – avara, *hardware* – spirtli içki, *drop -ball* – sırğa, *white nose* – yeni gələn.

4. Yeni sözlərlə yanaşı, ifadələr də formalaşmağa başladı. Məsələn, *to live fast* – kiməsə qəzəblənmək, *to make wonder* – təəccüblənmək, *on a pig's back* – yaxşı şərtlər altında, *to make fire* – dava-dalaş etmək.

5. Labrador ərazisində *uncle* (əmi, dayı) və *aunt* (xala, bibi) sözləri istənilən yaşlı kişi və qadına, *maid* (qız) isə qıza xitabən deyilir. [3, s.49]

İngiltərənin müstəmləkə siyasəti nəticəsində ingilis dili Afrikada da geniş yayılmışdır. Bununla yanaşı ingilis dili Britaniya müstəmləkəsi olan Uqanda, Somali, Qambiya, Rodeziya, Tanqanika, Syerra -Leone, Kamerun, Nigeriya, Cənubi Afrika İttifaqı və Cənub Qərbi Afrikanın rəsmi dövlət dilidir. Cənubi Afrika variantına təsir edən amillər içərisində Afrika dillərini və Cənubi Afrika İttifaqında məskunlaşan şotlandların dillərini misal çəkə bilərik. Afrikada danışılan ingilis dilinin aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır: Burun samitlərindən əvvəl və sonra saitlərin burunda tələffüzü. Məsələn, *singer* [səŋ gər] (müğənni), *one* [wən] (bir). Sait səslər ədəbi ingilis dili ilə müqayisədə daha qısa və gərgin tələffüz edilir.

Cənubi Afrika İttifaqına daxil olan ölkələrdə bir sözün bir neçə tələffüz forması mövcuddur, daha dəqiq ifadə etsək, bir söz bir neçə səslə tələffüz edilir. Təəccüblüsü odur ki, bütün variantlar

eyni dərəcədə işlədilir. Məsələn, sancaq mənası verən *pin* sözü [pin] və [pən], qələm mənası verən *pen* sözü [pen] və [pən], poeziya mənası verən *poetry* sözü ['pautrij] və ['po: trij] şəklində səslənir. Cənubi Afrikaya xas ən xarakterik səs yarıqapalı, yarıgərgin, dodaqlanan [ə] səsidir. Bu səs ədəbi ingilis dilində olan heç bir səsə uyğun gəlmir və vurğulu və vurğusuz hecalarda [i], [ə], [ə:] səslərinin əvəzinə işlədilir. Məsələn, *spirit* [spërət] (ruh), *bed* [bəd] (çarpayı), *believe* [bē 'li:v] (inanmaq), *ago* [ə 'gau] (əvvəl), *bread* [brəd] (çörək), *thirty* ['θərtij] (otuz).

1. Digər xarakterik səs dilarxası yarıqapalı, gərgin, dodaqlanan [o·] səsidir. Bu səs ədəbi ingilis dilindəki [ɔ:] səsinin əvəzinə işlədilir. Məsələn, *all* [o·l] (hamı), *law* [lo·] (alçaq), *door* [do·] (qapı) .

2. Ədəbi ingilis dilində [u] səsi ilə tələffüz edilən sözlər cənubi Afrika variantında [o·] səsi ilə deyilir. Məsələn, *poor* [po· (r)] (kasıb) .

3. Cənubi Afrika variantında mövcud olan [æ] səsi ədəbi ingilis dilində işlədilmir. Məsələn, *world* [wœ :rld] (dünya), *bird* [b œrd] (quş), *fir* [f œr] (xəz). Eyni səs ədəbi dildəki [ʌ] səsinin əvəzinə də tələffüz edilir. Məsələn, *some* [sœm] (bəzi), *nut* [nœ t] (qoz), *such* [sœtʃ] (bir az, bəzi).

4. Baxmaq mənasını verən *look*, yaxşı mənasını verən *good* sözləri ədəbi dil ilə müqayisədə daha uzun səslə tələffüz olunur.

5. [ð], [b],[d],[g] cingiltili samitləri sözün sonunda karlaşır. Məsələn, *smooth* [smuθ] (hamar), *with* [wiθ] (ilə), *egg* [ek] (yumurta), *rib* [rip] (qabırğa).

6. Əgər sözün sonu samit yığını ilə bitərsə, tələffüz zamanı bu səslərdən biri düşür. Məsələn, *told* [taul] (dedi), *district* [dəstrək] (qəsəbə), *patients* [pəi'jəns] (pasiyent, xəstə) .

7. [h] səsi sözün əvvəlində oxunmur. Məsələn, *house* [aus] (ev) .

8. Amerika qitəsində olduğu kimi, burada da ingilislər yeni təbiət, bitki və heyvanat aləmi, eləcə də fərqli iqlim ilə rastlaşdılar. Bu yeni anlayışları adlandırmaq üçün ya yerli əhalinin dilindən, ya da ingilis dilindən alınan sözlərdən istifadə edildi. Sözlərin böyük əksəriyyəti afrikaans dilindən alınmışdır. Alınma sözlərlə yanaşı, ingilis dilində mövcud olan morfemlərdən və ya sözlərdən yeni sözdüzəltmə prosesi də başlandı. Onların arasında müxtəlif ağac növlərini bildirən *rose -apple*, *stone- pine*, *cluster -pine*, *yellow-wood*, *iron -wood*, *lemon wood* kimi sözlərə rast gəlmək olur.

9. Britaniya variantında artıq mövcud olan bəzi sözlərin mənasını dəyişməklə yeni sözlər yaradıldı. Məsələn, *to jump* – oğurlamaq (Br. tullanmaq), *totramp* – köçmək (Br. ayaqlamaq) .

10. Ədəbi ingilis dilində köhnəlmiş *whereby* (bununla), *thereby* (nəticədə), *therefore* (bu səbəbdən) kimi sözlər bu variantda geniş vüsət almışdır. Bəzi sözlər danışıq dilində işlənərək Afrika slənqinə aid edilir: *dash* - hədiyyə, *Jimmy* - Cənubi Afrikaya təzə gəlmiş adam, *scoff* – yemək (isim), *to scoff* – yemək (feil), *sundowner party* - əyləncə.

Cənubi Afrika variantında afrikaans və ingilis dillərinin morfemlərindən əmələ gələn hibrid sözlər də mövcuddur. Məsələn, *woethhog* – qaban növü, *teita falcon* – şahin növü. [3, s. 68-78].

Nəticə: Qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis dilinin Amerika variantı kimi, Kanada və Afrika variantları da bir vahid kimi qəbul edilə bilər. Bu vahid Böyük Britaniyadan Kanadaya və Afrikaya gətirilmiş ingilis dili və yerli xalqların dialektlərinin təsiri ilə formalaşmışdır. Özünün ədəbi dildən fərqlənən xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, bu variantların heç birini ayrıca dil kimi qəbul etmək olmaz. Fərqliliklərin böyük əksəriyyəti yalnız danışıq dilində mövcuddur və onlar dilin əsas bazasına heç bir təsir gücünə malik deyildir. Sahib olduqları fərqli xüsusiyyətlər onları yalnız variant adlandırmağa icazə verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Antrushina Y.V, Afanesyeva O.V, Morozova N.N. English lexicology. Moskva, 1985.
2. Бабич Г.Н. Лексикология английского языка. Учебное пособие. Флинта. Наука. Москва, 2010 стр. 145-153.
3. Беляева Т. М., Потапова И.А. Английский язык за пределами Англии. Ленинград, 1961.
4. Гальперин И. Р. Лексикология английского языка. М -1981

5. Najafli E., Taghiyeva S. English lexicology (textbook). Baku –Mutarjim, 2008.
6. Rayevska N. M. English Lexicology. Kiev -1979.
7. Veliyeva N. Communicative -Pragmatic Paradigm of English Lexicology. A Linguistic Approach. Baku-2014.

Mehriban Saфарова

*Различные характерные особенности канадского и
африканского вариантов английского языка*

Резюме

Когда мы рассматриваем варианты английского языка мы являемся свидетелями того, что образование различий в вариантах возникает из одной и той же необходимости. Необходимость называть новые понятия приводит к образованию новых слов или добавлению новых значений к уже существующим. Поскольку английский здесь не единственный язык, т.е. языки местных народов считаются одним из основных факторов, проявляются иные характерные черты чем стандартный английский. Письменная речь не подвержена этим эффектам. Хотя эти различия проявляются в основном в разговорной речи, они не являются препятствием для англоязычного населения, проживающего в разных частях света, для понимания друг друга. Области, в которых различия являются регулярными – это произношение и лексика. Всех этих различий недостаточно, чтобы доказать тот факт, что упомянутые нами варианты являются отдельными языками. Поскольку различия основаны на британском варианте мы не можем иметь дело с отдельным языком.

Mehriban Safarova

*Different characteristic features of Canadian and African variants
of the english language*

Summary

When we examine the variants of the English language, we witness an issue that the formation of differences in the variants arises from the same necessity. The need to name new concepts leads to the formation of new words or the addition of new meanings to existing ones. Since English is not the only language here, i.e the languages of local peoples are considered one of the main factors, different characteristic features from Standard English appear. Written language is not a subject to these affects. Although these differences manifest themselves mostly in the spoken language, they are not obstacles for the English -speaking population living in different parts of the world to understand each other. The areas where the differences are regular are the pronunciation and lexis. All these differences are not enough to prove the fact that the variants we have mentioned above are separate languages. Since differences are based on the British variant, we can not deal with a separate language

Key words: standard language, variant, pronunciation, vowel, consonant, wordformation.

Çapa tövsiyə edən

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu

Rəyçilər

*f.üz.f.d . Ü.A.Əhmədova
dosent L.Ş.Əsədova*